

УДК 16:34(37)

Черних Є.М.

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ У ВІДРОДЖЕНІ РИМСЬКОГО ПРАВА

Одним з малодосліджених місць в епоху Раннього та початку Високого Середньовіччя є питання ролі та значення логіки у Ренесансі римського права XI-XII століть, та більш широко – у розвитку юриспруденції. На фоні занепаду Римської імперії виявилось, що римське право та логічні знання як духовні прояви світської античної культури погано узгоджувалися із уявленнями раннього християнства, внаслідок чого довгий час залишалися поза увагою теоретичної думки. Більш того, спадок античних греків в галузі системної розробки основ логічного мислення в інтелектуальному просторі середньовічної Європи на довгі часи був загублений, і повернувся у вигляді малої частини окремих праць Аристотеля, переведених з арабських текстів. За умов відсутності добре розвинутого інструменту логічного аналізу римське право сприймалося як величезний комплекс специфічної літератури – античних текстів, які опановувалися досить обмеженими методологічними засобами, які були представлені переважно «дисциплінами слова» та красномовства – риторикою, граматиною тощо. Обмеженість пізнавальних засобів не давала можливості повно розкрити зміст римських правових текстів, побачити та усвідомити їх як систему юридичних конструкцій. Проте, з часом поступово відбувалось переосмислення значення раціональних інструментів методології, що відбилося на зростанні інтересу до логіки давніх греків, без якої Ренесанс римського права був би не можливим. Отже, логіка як наука про основи правильного мислення стала методологічним інструментом, завдяки якому відбулося відродження римського права у XII сторіччі та подальший розвиток юриспруденції.

Ключові слова: римське право, логіка, методологічні засоби, глосатори, християнство, раціональність, Аристотель, Ірнерій, освіта.

DOI 10.34079/2226-3047-2024-14-28-106-112

Як відомо, рецепція римського права є класичним об'єктом досліджень у світовій романістиці, що розглядається в контексті відродження римського правового спадку як вагомий чинник формування континентальної правової традиції. Це питання представлено у великій кількості наукових праць. Проте, в періоді V-XII століть, що охоплює Раннє та початок Високого Середньовіччя, досі залишаються окремі малодосліджені місця. Одним з таких є питання ролі та значення логіки у Ренесансі римського права XI-XII століть, та більш широко – у розвитку юриспруденції. Слід вказати, що у вітчизняній літературі питання ролі та значення логіки в епоху Середньовіччя ставиться зазвичай дуже широко, в контексті історії логіки та її впливу на розвиток наукової методології в цілому, обходячи феномен римського права, що обумовлює інтерес до обраної теми.

Мета статті. Виявити роль та значення логіки як системи знань про правильне мислення у відродженні римського права в Західній Європі XI-XII сторіччя.

До основних чинників, які обумовили дивовижне відродження римської юридичної думки, зазвичай відносять соціально-економічні фактори, які з'являються в процесі поступового виходу із глибокого цивілізаційного занепаду в Західній Європі після краху Римської імперії: ускладнення господарських відносин, відновлення

чисельності населення, фактор урбанізації тощо (Орач, Тищик 2000, с. 16-17). До них додають також унікальні наднаціональні характеристики самої правової системи Риму, яка перевершила в цьому інші вузьконаціональні стародавні правові системи. Проте, ці чинники не є остаточними, вони доповнюються фактором значної політичної конкуренції між церковною та світською владою, в наслідок чого римське право стало відігравати роль нормативної системи, яка дозволяла розмежувати сфери соціального регулювання між вказаними центрами влади (Берман 1998, с.91-123). Але окрім факторів прикладного економічного та політичного характеру пізнавально корисним є дослідження римського права в культурній проекції, що дозволяє усвідомити його як інтелектуальний витвір античного світу. Такий підхід дає можливість встановити зв'язки між бурхливим зростанням інтересу до вивчення римського права та його наступним застосуванням з явищем загальнокультурного масштабу, яке з подачі американського історика Ч. Х. Хаскінсона отримало назву Ренесансу XII сторіччя (Haskins 1955). Його характерними рисами є зростання освіченості, відродження системи філософських знань, розвиток перекладацької діяльності, поява та становлення системи університетів та інші духовно-культурні зміни, підставою яких було повернення європейської інтелектуальної культури до античного раціоналізму (Haskins 1955; Брук 1992; Benson, Constable, Lanham 1999; Swanson 1999). Важливою складовою цього інтелектуального мейнстріму розглядають відродження юриспруденції, що відбувалося у формі системного вивчення та викладання римського права (Haskins 1955 с. 193-223; Bellomo 1995 с. 52-54; Benson, Constable, Lanham 1999 с. 299-323, 324-338; Brundage 2008 с. 75-125; Lesaffer 2009 с. 235-249; Padoa-Schioppa 2018 с. 2, 11). Але для того, щоб зрозуміти інтелектуальні причини, які заважали на протязі більше п'яти століть роздвигатися в римському праві окрім пам'ятників латинської мови та літератури передусім високорозвинуту систему юридичних конструкцій, потрібно звернутися до історичного контексту, в якому протікали ці процеси.

Після падіння римської імперії християнська ідеологія стала тим духовно-культурним чинником, який повністю визначав усвідомлення світу людиною в Західній Європі. Добре відомо, що християнство вороже ставилося до культурного спадку античності як до язичницького, видатною частиною якого і було римське право. Як пануюча система базових морально-етичних поглядів, головною спрямованістю якої є ідея про повинну поведінку, християнство безкомпромісно вимагало від інших соціальних регуляторів ідейної узгодженості зі своїми релігійними засновками. Християнське ставлення чітко відбивається в посланнях апостола Павла: «Дивіться, браття, щоб ніхто не звів вас підступно філософією та пустим обманом, за людським переданням та первнями світу, а не за Христом» (Кол. 2:8), в яких була сформульована думка, що християнське одкровення вище за мудрість всього світу. Отже, а ні згадана тут філософія, а на інші галузі світських знань, які в цілому уводять християнина зі шляху істини, не можуть становити правильну основу його духовного життя, адже такою основою може бути тільки віра. За такого підходу всі необхідні християнину етичні настанови обмежуються святим писанням, а ті знання, які структурували простір античної освіченості (філософія, логіка, історія, граматики, риторика тощо) позбувалися довіри, що мало результатом їх збіднення та зупинку у розвитку. Словом, цінність світського знання, а тим більш античного, з точки зору більшості раних християн, була незначною. На перший погляд, здавалось би, логіка має становити виключення з цього списку у зв'язку з тим, що вона є змістовно нейтральною, формальною, і в цьому сенсі, суто технічною дисципліною, що зазначають в літературі (Шепетяк 2015 с. 33). Проте часи раннього Середньовіччя відзначилися дискусією про доцільність використання в цілому набутків античної культури у формуванні християнства як нової світоглядної

системи. Одні представники інтелектуальної еліти вважали, що будь-які прояви античної культури непотрібні або, навіть, небезпечні для християнства, що виразно проголошував, наприклад, видатний християнський письменник та теолог Тертуліан. В праці «The Prescription Against Heretics» він характеризував діалектику Аристотеля (якою позначали філософію і логіку), як вдавану в судженнях, виверткісну у посилках, недалеко у доказах, діяльну в суперечках, обтяжливу навіть для себе, яка судить про все, але нічого не з'ясовує (Tertullian). Але інші, наприклад Св. Климент Олександрійський, вважали, що Бог готував усі народи до приходу Христа: єврейський народ за допомогою Старого Завіту, а греків за допомоги філософії та інших культурних надбань, - тому всі дохристиянські культури мають зерно істини та освячені Божим провидінням (Шепетяк 2015 с. 34). В тривалому спорі перемогла саме ця позиція, що мало сприятливі наслідки для подальшого розвитку і філософії, і логіки.

Приклади зверхнього ставлення раннього християнства можна знайти і до римського права, в якому авторитети церкви бачили конкуруючу деонтичну систему другорядного, земного порядку, але ж глибоко вкорінену в соціальні практики. Звісно, що така оцінка визначала незначне місце римського права як системи спеціалізованих знань в структурі Західно-Європейської освіти часів раннього Середньовіччя. Характеризуючи юридичну освіту цього періоду, можна сказати, що справедливість висновку про її занепад стосується передусім спеціалізованих центрів вивчення юриспруденції, які існували раніше в крупних містах імперії таких, як Рим, Константинополь, Бейрут, які, проте, не зникли повністю і після експансії варварів. За твердженням відомого німецького пандектиста К. Савіньї, в загальних школах, які створили основу освіти того часу, продовжували викладати римське право, проте не як єдиний та основний предмет, а лише в загальній структурі тривіума і квадвіума, тобто семи, так званих, вільних дисциплін (Savigny с. 441). В підтвердження він посиляється на біографічні довідки відомих історичних осіб раннього Середньовіччя (єпископів Франції та Англії VII-VIII ст., радника Карла Великого Алкуїна VIII-IX ст.), в освіті яких було також римське право, але вивчалось воно не відокремлено, а разом з такими дисциплінами, як музика і поезія. Відсутність спеціалізованого характеру вивчення римського права підтверджується й іншими авторами, зокрема, дослідником історії середньовічних університетів Г. Решделом. Він вказує, що до появи університетських корпорацій римське право вивчалось, наприклад, в Ломбардії, що на півночі Італії, в складі риторики, точніше одного її розділу – судової риторики, яка передбачала опанування римських юридичних текстів. А в школах Болоньї, до того як був утворений перший університет, в межах граматики викладалась дисципліна під назвою *dictamen*, тобто «мистецтво твору» у віршах та прозі, при тому, що прозаїчна частина навчала вмінням правильного складання і юридичних документів таких, як договори, заповіді тощо (Rashdall с.89-111). Таким чином, в періоді з V ст. і до Ренесансу XII ст. римське право в цілому перебувало в занепаді і сприймалося не стільки як система юридичних конструкцій, а більше як різновид світської літератури, яка вивчалася в світлі мовних дисциплін для отримання риторичних, логічних та літературних навичок учнів. Тож, римське право в ці часи скоріш було складовою загальної інтелектуальності освічених людей взагалі, а ніж професійним надбанням юристів, що дає підстави сучасним дослідникам характеризувати цей період як «епоху без юристів» (Bellomo с. 34-35) або «право без юристів» в сенсі відсутності професії юриста в сучасному значенні (Brundage с. 31,46-74). Як пише М. Беломо про стиль мислення компіляторів римського права VI-VIII сторіччя: «Якщо в Західній Європі і були «юристи», то їх вміння не виходили за рамки простого вміння читати і розуміти прочитане. Вони не переймалися а ні виключенням із раніше складених аналогій тих текстів, які вони не розуміли, а ні

роздуми над тими текстами, з якими вони працювали, а ні сумніви з приводу того, чи могла така аналогія взагалі стати «правом» (Bellomo с. 36). В світлі сказаного показовими є біографічні відомості про славнозвісного Ірнерія (XI-XII ст.), якого вважають видатним знавцем римського права та засновником Болонської школи глосаторів. За словами глосатора Одофреда (XIII ст.), Ірнерій був за освітою магістром вільних мистецтв (*magister in artibus*), тобто мав типову до свого часу граматичну, діалектичну (тобто філософську) та риторичну підготовку (Rashdall с.114). Як не дивно, але з цієї точки зору можна сказати, що засновник традиції юридичної догматики за освітою не був професійним юристом у сучасному розумінні, а скоріш був спеціалістом в царині красномовства. Таким чином, разом з тим, що передача юридичних знань та їх практичне застосування все ж таки відбувалося, йдеться про деградацію класичної римської юридичної традиції в часи раннього Середньовіччя як епохи без юристів за професійною освітою.

Як вже зазначалось, окремі середньовічні діячі розуміли, що попередній інтелектуальний досвід можна поставити на службу розкриття християнського вчення, що стосувалося як дисциплін, які забезпечують красномовлення, так і дисциплін, які спрямовані на правильне усвідомлення та інтерпретацію змісту, перш за все, логіки. Щоправда, зберіглися тільки декілька творів відомих античних авторів, а саме деякі діалоги Платона і невелика частина трактатів Аристотеля («Категорії» та «Про тлумачення»), які були частиною його «Органону». Ці трактати та коментарі до них різних авторів (Порфірія III-IV ст., Боеція V-VI ст., сирійського математика Аль-Фарабі IX-X ст.) в цілому і склали знання із давньої логіки, а завдяки Боецію грецька логіка закріпилася в середньовічній освіті під назвою «діалектика», хоча і дуже в спрощеному вигляді. В цілому дослідники історії логіки сходяться в тому, що ця дисципліна знаходилася на дуже низькому рівні опанування, наводячи той факт, що силогізм як спосіб мислення став використовуватися тільки з IX сторіччя у творах богослова С. Еріугени, а значення розповсюдженої техніки мислення силогістика Аристотеля набула значно пізніше. Зауважують, що в цілому зусилля, спрямовані на збереження грецької античної традиції логіки, тільки близько XI сторіччя дали позитивний результат (Gabbay, Woods с.20). Тому не дивно, що в підручнику Капели, який був основним в Європі з вивчення вільних дисциплін (тривіума та квадривіума) на протязі багатьох століть, саме діалектиці, яка охоплювала знання з логіки, було відведено найменший обсяг. Аналіз коментарів ранніх глосаторів свідчить про те, що не маючи в своїй методології добре розроблених логічних інструментів, вони підходили до тлумачення «темних місць» римських текстів, використовуючи засоби інтерпретації, аналогічні до богословських. В їх працях ще нема розвинутих класифікацій, теоретичних узагальнень високого рівня або універсальних принципів, виведених з римських текстів, не бачимо ми застосування силогізмів, які дозволяють отримати нове знання, і тим більше, розроблених теоретичних вчень тобто юридичних доктрин. Втім, не можна дорікати їм в обмеженості пізнавальної методології, бо вона цілком відповідала загальному культурному контексту. Був потрібен час для відродження античного спадку греків в галузі логіки, яка надавала можливість не просто літературної обробки текстів, а перетворювати римські тексти на чинні джерела актуального права та розробляти на підставі їх змісту доктринальні знання про право. Ранні глосатори тільки почали цю роботу, постглосатори, коментатори, гуманісти, представники природного права та історичної школи її продовжили, а закінчили вже пандектисти.

За час після остаточного падіння Римської імперії в V ст., близько XI-XII сторіччя в інтелектуальному просторі Європи, який перебував під всеосяжним впливом християнства, склалися сприятливі передумови, які містили свого роду запит на логіку.

Річ у тому, що за цей досить тривалий проміжок в самому християнстві накопичились проблеми, які потребували логічної методології, передусім, обґрунтування її догматів, забезпечення внутрішньої цільності християнського вчення та доказової переконливості у суперечках з проявами ересі, а також упорядкування величезного фонду із актів, які регулювали внутрішньоцерковне життя та відносини церкви з політичною владою. Поступово відношення до логіки із статусу «non grata» змінилося на статус бажаної, чому дуже сприяло «відкриття» праць з логіки Аристотеля та їх переклад на латину. А видатні середньовічні богослови, представники церкви та мислителі, зокрема, Св. Іван Дамаскин, константинопольський патріарх Фотій, Петро Іспанський, Михаїл Псел, Іван Італ, П'єр Абеляр, Альберт Великий, Св. Тома Аквінський та інші, пристосували логіку до потреб християнства та поступово відновили довіру до неї як необхідного універсального інструменту раціонального мислення. Тож, юриспруденція завдячує Аристотелю, який розробив вчення про логіку, та багатьом середньовічним дослідникам, зусиллями яких воно відродилося. Засвоївши логіку вже до XIII століття, юристи, що вивчали джерела римського права, з їх коментаторів стали творцями системи юридичних конструкцій, які дотепер складають основу професійного юридичного мислення.

Таким чином, відродження античних знань з логіки та їх практичне застосування, стало фактором, який дозволив побачити в римському праві значно більше за літературні тексти та перейти від їх буквальних коментарів до розвитку нових знань шляхом класифікацій, узагальнень, виведення принципів, розробки юридичних понять, конструкцій та вчень, що складають юридичну догматику.

Бібліографічний список

- Берман, Г. Дж., 1998. *Западна традиція права: епоха формування*, [онлайн].
Доступно: <https://fsspx-fsipd.lv/images/ebooks/berman_zapadnaja_tradicija_prava.pdf> [Дата звернення 10 листопада 2024].
- Брук, К., 1992. Возрождение XII века, в : Л. Лутковский, (ред). *Богословие в культуре Средневековья*. Киев : Путь к истине, с. 119–227.
- Орач, Є.М., Тищик, Б.Й., 2000. *Основи римського приватного права: навчальний посібник*. Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту.
- Шепетяк, О.М., 2015. *Логіка : підручник*. Київ : Фенікс.
- Bellomo, M. 1995. *The Common Legal Past of Europe: 1000–1800*. Washington : Catholic University of America Press.
- Benson, R.L., Constable, G. and Lanham, C.D. (eds.) 1999. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Toronto: University of Toronto Press.
- Brundage, J., 2008. *The Medieval Origins of the Legal Profession. Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago : University of Chicago Press.
- Gabbay, D.M. and Woods J. (eds.), 2008. *Handbook of the History of Logic*. Vol. 2. Oxford : Elsevier.
- Haskins, C.H., 1955. *The Renaissance of the Twelfth Century*. Harvard : Harvard University Press.
- Padoa-Schioppa, A., 2018. *A History of Law in Europe. From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Rashdall, H. 1895. *The Universities of Europe in the Middle Ages : in 2 vol*. Vol. 1. Oxford : Clarendon Press.
- Savigny, F.C. von, 1829. *The History of the Roman Law During the Middle Ages*. Vol. 1. Edinburgh : Printed for Adam Black ; London : Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.

Swanson, R.N., 1999. *The Twelfth-Century Renaissance*. Manchester : Manchester University Press.

Tertullyan, *The Prescription Against Heretics*, [онлайн]. Доступно: <<https://www.goodreads.com/work/quotes/1335131-de-praescriptione-haereticorum> > [Дата звернення 10 листопада 2024].

References

Bellomo, M. 1995. *The Common Legal Past of Europe: 1000–1800*. Washington : Catholic University of America Press. (in English).

Benson, R.L., Constable, G. and Lanham, C.D. (eds.) 1999. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Toronto: University of Toronto Press. (in English).

Berman, H. Dzh, 1998. *Zapadnaia tradytsyia prava: epokha formirovaniya*, [онлайн]. Available at: <https://fsspx-fsipd.lv/images/ebooks/berman_zapadnaja_tradicija_prava.pdf> [Accessed 10 November 2024]. (in Russian).

Bruk, K., 1992. *Vozrozhdenye XII veka*, in : L. Lutkovskiy, (red). *Bohoslovye v kulture Srednevekovia*. Kyev : Put k ystyne, pp. 119–227. (in Russian).

Brundage, J., 2008. *The Medieval Origins of the Legal Profession. Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago: University of Chicago Press. (in English).

Gabbay, D.M. and Woods J. (eds.), 2008. *Handbook of the History of Logic*. Vol. 2. Oxford : Elsevier. (in English).

Haskins, C.H., 1955. *The Renaissance of the Twelfth Century*. Harvard : Harvard University Press. (in English).

Orach, Ye.M., Tyshchuk, B.I., 2000. *Osnovy rym'skoho pryvatnoho prava: navchalnyi posibnyk*. Lviv : Red.-vyd. viddil Lviv. un-tu. (in Ukrainian).

Padoa-Schioppa, A., 2018. *A History of Law in Europe. From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*. Cambridge : Cambridge University Press. (in English).

Rashdall, H. 1895. *The Universities of Europe in the Middle Ages : in 2 vol. Vol. 1*. Oxford : Clarendon Press. (in English).

Savigny, F.C. von, 1829. *The History of the Roman Law During the Middle Ages*. Vol. 1. Edinburgh : Printed for Adam Black; London : Longman, Rees, Orme, Brown, and Green. (in English).

Shepetiak, O.M., 2015. *Lohika : pidruchnyk*. Kyiv : Feniks. (in Ukrainian).

Swanson, R.N., 1999. *The Twelfth-Century Renaissance*. Manchester : Manchester University Press. (in English).

Tertullyan, *The Prescription Against Heretics*, [онлайн]. Available at: <<https://www.goodreads.com/work/quotes/1335131-de-praescriptione-haereticorum>> [Accessed 10 November 2024]. (in English).

Дата надходження до редакції: 20.11.2024 р.

Y. M. Chernykh

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF LOGIC IN THE REVIVAL OF ROMAN LAW

Abstract: One of the understudied issues in the Early and High Middle Ages is the role and significance of logic in the Renaissance of Roman Law of the 11th and 12th centuries and, more broadly, in development of jurisprudence. In the background of the Roman Empire's decline, Roman law and logical knowledge as spiritual manifestations of secular antique culture

did not prove to correlate well with the ideas of Early Christianity. As a result, for a long time Roman law and logical knowledge remained beyond theoretical apprehension. Moreover, the Antique Greeks' heritage in the field of development of foundations of logical thinking in the intellectual space of mediaeval Europe was lost for a long time and came back in the form of particular works by Aristotle translated from Arabic texts. Due to lack of a well-developed tool of logical analysis, Roman law was perceived as a huge amount of specific literature, such as antique texts, and was being mastered with the help of limited methodological means represented primarily by "disciplines of the word" and eloquence, such as rhetoric, grammar, etc. Limitations of cognitive means did not make it possible to fully reveal the content of Roman legal texts, to see or to understand them as a system of juridical constructions. However, over time, the meanings of rational tools of methodology were gradually being reevaluated which resulted in an increase of interest in the ancient Greeks' logic without which Renaissance of Roman law would have been impossible. Hence, logic as a science concerned with the fundamentals of correct thinking became a methodological tool, due to which Roman law revived in the 12th century and jurisprudence acquired further development.

Key words: *Roman law, logic, methodological means, glossaries, Christianity, rationality, Aristotle, Irnerius, education.*